

Природничо-географічний
факультет Сумського
державного педагогічного
університету
імені А.С. Макаренка

Сумський відділ
Українського
географічного
товариства

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ

матеріали наукового круглого столу
(7 жовтня 2016 р.)

УДК 910.1
ББК 26.8
А 43

Друкується згідно з рішенням
Вченої ради Сумського відділу Українського
географічного товариства

Упорядник: *Корнус А.О., канд. геогр. наук, доцент*

А 43 **Актуальні проблеми сучасної географічної науки та освіти:** збірник матеріалів круглого столу (Суми, 7 жовтня 2016 р.) / СумДПУ імені А.С. Макаренка, Сумський відділ Українського географічного товариства; [упорядник: Корнус А.О.]. – Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2016. – 27 с.

До збірника увійшли матеріали наукового круглого столу «Актуальні проблеми сучасної географічної науки та освіти», який відбувся 7 жовтня 2016 року на природничо-географічному факультеті СумДПУ імені А.С. Макаренка за участю працівників освіти та науковців Києва, Харкова, Сум та інших наукових центрів України.

За зміст публікацій відповідальність несуть автори. Матеріали опубліковані в авторській редакції.

© СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2016
© Українське географічне товариство, 2016
© Автори статей, 2016

СУЧАСНА ГЕОГРАФІЯ І КЛАСИФІКАЦІЯ НАУК

С.І. Сюткін

канд. геогр. наук, доцент кафедри загальної та регіональної географії СумДПУ імені А.С.Макаренка

Географія – одна з найдавніших фундаментальних наук. Для багатьох поколінь вона була основою знань про природу планети Земля, особливості її поверхні, про континенти, моря й океани, багатства флори і фауни, лісів і надр. Особливий інтерес викликали завжди знання про людей, що населяють різні частини суходолу; які, вступаючи у певні стосунки між собою, використовують природні ресурси, створюють матеріальні блага, самі творять свою історію. Географічними знаннями оволодівали найвидатніші представники людства, державні діячі, щоб використовувати їх для розвитку суспільства, управління найвищими формами його організації – державами та їх складовими частинами. «Свіжим» прикладом може слугувати випускниця Оксфордського університету – бакалавр географії Тереза Мей, яка у липні 2016 року очолила уряд Великобританії. Можна згадати і провокативну назву дуже популярної праці американського публіциста і геополітика Роберта Каплана – «Помста географії» (2012, переклад російською вийшов у 2015 [1]), в якій він навіть військові переваги певних країн тісно пов'язує з дією географічних чинників.

Науково-технічна революція та стрімке зростання обсягів інформації ведуть до ускладнення структури людського знання в цілому та географічних наук зокрема, при цьому діалектична рівновага між диференціацією та інтеграцією, між аналізом та синтезом значною мірою втрачається [3, 4].

Саме географія вивчає оточуючий нас світ як функціонально цілісний, намагається поєднувати дослідження об'єктів з різним генезисом. І саме через цю свою синтетичну сутність географія не вкладається у загальноприйняті варіанти класифікації наук. Недаремно через цю специфіку у більшості педагогічних університетів відповідні факультети носять назву природничо-географічних [2]. Значний світоглядний потенціал (не до кінця розкритий) має географія і в шкільній освіті.

Ще у першій половині ХХ століття географи з тривогою писали, що географію «розтаскують» на складові частини, позбавляючи власного об'єкта дослідження (ботаніка «взяла на себе» рослинність, зоологія – тваринний світ, геологія – гірські породи, геоморфологія – рельєф; статистика й економіка «відібрали» у географії господарство, а етнографія і демографія – населення). Географію навіть порівнювали з королем Ліром, який роздав свої володіння донькам, а сам перетворився на жебрака. Вже тоді виникла загроза виключення географії з переліку фундаментальних наук.

Свого часу ця «хвороба» була майже подолана, дискусія між «моністами» та «дуалістами» в географії поступово затухла. Перемогла точка зору про єдність географічних наук, незважаючи навіть на те, що група відомих географів (А.О. Григор'єв, С.В. Калесник, А.Г. Ісаченко) категорично заперечувала наявність спільного об'єкта досліджень для фізичної (природничої) та економічної

(суспільної) географії, оскільки географічну оболонку Землі вони трактували як суто природне утворення. Але з часом утвердилось більш широке розуміння географічної оболонки як складного *соціогосподарсько-природного* утворення (В.С. Преображенський, В.О. Анучин, Ю.Г. Саушкін, О.Г. Топчієв), до якого слід включати також населення і створений ним штучний матеріальний світ – різноманітні будівлі, шляхи сполучення, комунікації, інженерно-технічні системи, технологічні комплекси тощо. Внаслідок цього географічну (ландшафтну) оболонку й стали визначати як об'єкт досліджень для всієї системи географічних наук [3].

Територія в розумінні сучасного географа – це *природно-господарський* комплекс, вивчення якого в однаковій мірі вимагає докладання зусиль географів-природничиків та географів-суспільників. У цій єдності – душа географії. Здається, що монізм переміг. Назавжди.

Комплексне географічне вивчення території – це запорука наукового забезпечення територіальної цілісності держави та її обороноздатності, підготовки висококваліфікованих фахівців для управління регіональним розвитком держави. До речі, військові дії на Сході України показали недосконале володіння особами, що приймають відповідальні рішення, картографічними та загальногеографічними знаннями.

Але у вступній кампанії 2016 року географія несподівано зникає з переліку звичних спеціальностей, хоча впродовж десятків років виділялися всім зрозумілі напрями підготовки: хімія; біологія; геологія; географія; гідрометеорологія; екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування. Така структура дозволила підготувати значну кількість висококваліфікованих фахівців для різних галузей господарства.

Ще більш несподіваним виявилось рішення Міністерства освіти Україні не включати економічну географію до стандарту «Наук про Землю», а віднести її до галузі знань «Економіка», відповідно, політичну географію – до «Політології». Фактично географія виявилася «розірваною».

Утворення спеціальності «Науки про Землю», яка об'єднала 21 спеціальність геологічного і географічного напрямку з попереднього «Переліку», призвело до розмивання понять «геологія», «географія», «метеорологія» тощо та значно ускладнило процедуру вибору для абітурієнтів і навіть спровокувало їх різкий відтік з відповідних навчальних програм.

Географічна громадськість вже влітку 2016 року розпочала боротьбу за виправлення ситуації. Слід відзначити і лист до міністра освіти і науки України Л.М. Гриневич, складений членами Сумського відділу УГТ та підписаний ректором СумДПУ імені А.С. Макаренка. Можливо, наведена в ньому аргументація відіграла певну роль у наступному поділі спеціальності 103 «Науки про Землю» на дві спеціальності 103.01 – «Географія» та 103.02 – «Геологія». Але ця маленька перемога може вважатися виконанням лише програми-мінімум.

Гострою залишається проблема «відстоювання» суспільної географії. Яскравою ілюстрацією цієї проблеми є присудження Нобелівської премії 2008 року в галузі економіки Полу Кругману з несподіваним формулюванням: «За аналіз моделей торгівлі і проблем *економічної географії*». Виникає певна колізія: не-

вже Нобелівський комітет вважає економічну (суспільну) географію складовою частиною **економічних**, а не **географічних** наук? І де, в такому випадку, пролягає межа між *регіональною економікою* та *економічною географією*? Запитання риторичні, однозначної відповіді на них немає.

Але Полу Кругману слід подякувати за те, що він привернув увагу світової наукової спільноти до просторової (територіальної) природи економічних феноменів (факторів розміщення) та ввів у широкий вжиток терміни «*географічна економіка*» і «*нова економічна географія*». Нова економічна географія Пола Кругмана засвідчила незаперечні переваги комплексного (*суспільно-географічного підходу*) до вивчення міжнародного поділу праці та інших аспектів розміщення матеріального виробництва, сфери послуг, населення тощо.

Головне завдання географічної науки сьогодні – формування принципів узагальнюючої методології і теорії, котрі відповідатимуть статусу *єдиної географії*. Така методологічна трансформація пояснюється принциповою неможливістю ізольованого пізнання окремих процесів у складній суперсистемі «Природа – Населення – Господарство». Тільки методологічна єдність географії забезпечить її повернення до масштабного мислення, до узагальнюючих теорій, до поєднання окремих галузей в монолітну цілісність.

Література

1. Каплан Р. Месть географии / Р. Каплан. – Москва: КоЛибри, 2015. – 384 с.
2. Олійник Я.Б. Сучасна географічна освіта в Україні / Я.Б. Олійник // Збірник матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф., м. Полтава, 25-26 квітня 2016 р. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 7-10.
3. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії / О.Г. Топчієв. – Одеса: Астропрінт, 2009. – 544 с.
4. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії / О.І. Шаблій. – Львів: ВЦ ЛНУ, 2003. – 444 с.

ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ ЗНАТЬ, ВМІНЬ І НАВИЧОК У ПРОЕКТУВАННІ ОБ'ЄКТІВ І ТЕРИТОРІЙ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ

В.П. Воровка

*канд. геогр., доц., докторант кафедри географії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Останні кілька десятиріч років українську географічну громадськість все більше турбує питання місця і ролі географа та географічної освіти у суспільстві. Особливо це стосується ролі і значення фізико-географічних, еколого-географічних і конструктивно-географічних досліджень. Тенденція показує, що у порівнянні з 60-90-ми роками натеper роль і значення географічних досліджень, а також сфера застосування географічних знань та умінь стали не такими актуальними у суспільстві. Така закономірність спостерігається не тільки в Україні, а й у світі в цілому.

Грунтовні знання фахівця-географа можуть бути застосовані у багатьох сферах діяльності суспільства – у районному плануванні, експертизі різномані-

тних проектів, обґрунтуваннях видів антропогенної діяльності, у природоохоронній сфері тощо. Науковий потенціал сучасної географії в Україні набагато вищий за потреби суспільства. Вирівнювання географічного потенціалу вчених і потреб суспільства залежить у першу чергу від самих географів – від їх активності, пропозицій на ринку праці з використанням сучасної техніки і технологій, набутих внаслідок технічного і технологічного розвитку людства.

Однією зі сфер реалізації потенціалу вченого-географа є природоохоронна сфера і зокрема дослідження природно-заповідних територій. Відомо, що відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України», до його складу віднесені натуральні та антропогенні об'єкти і території 11 категорій (рис. 1).

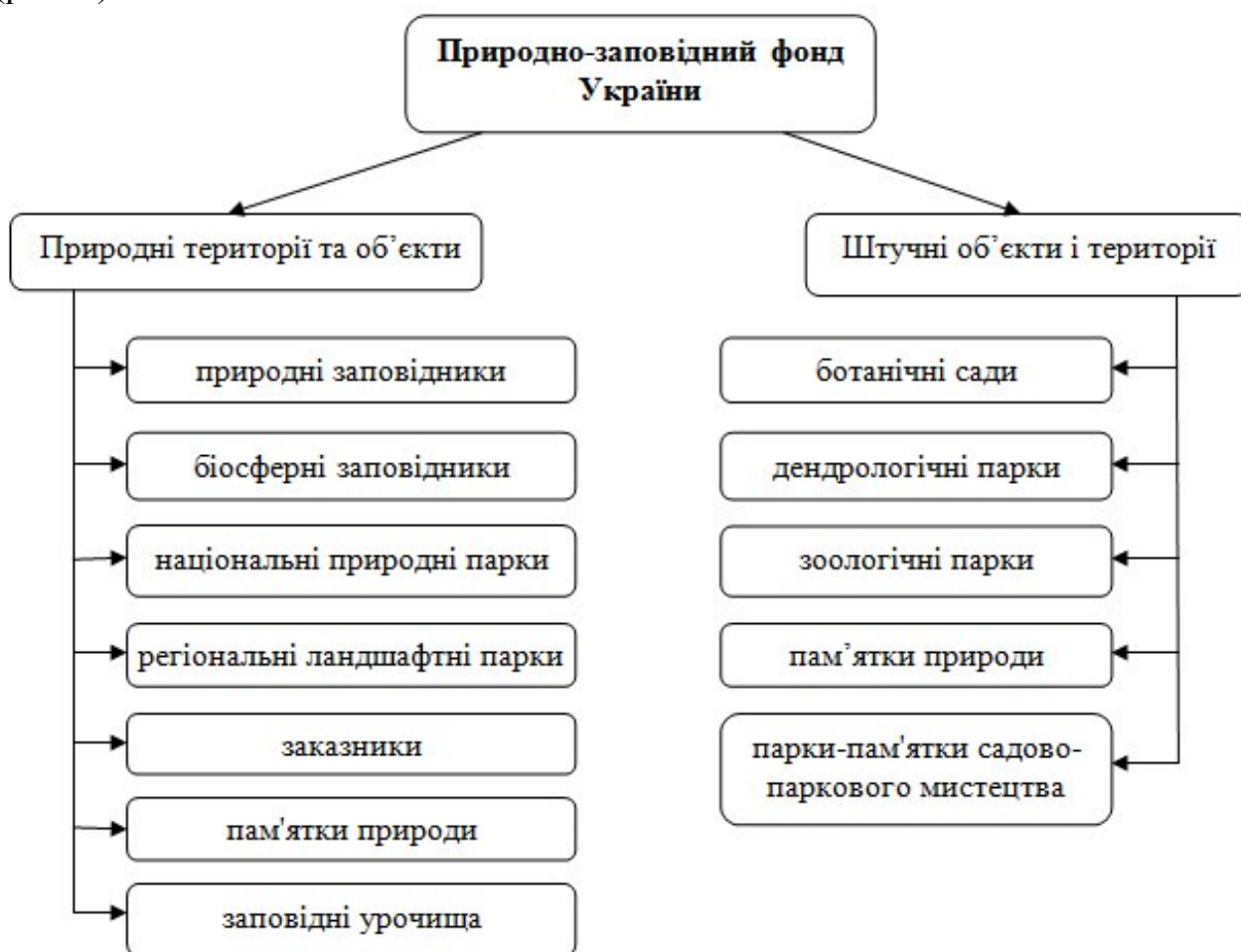

Рис. 1. Розподіл об'єктів і територій природно-заповідного фонду за категоріями

У більшій мірі географічним у вказаних вище «Методичних рекомендаціях...» є розділ «Природні умови та ресурси. Заходи для збереження біорізноманіття і ландшафтів», де обов'язковими для виконання виключно географічними пунктами є: геоморфологія, клімат, гідрографія, ґрунти, ландшафтне різноманіття, моніторинг довкілля, дослідження антропогенних чинників впливу на природні комплекси та об'єкти. Крім того, є пункти, які мають виконуватися за безпосередньої участі географа: шляхи мінімізації впливу антропогенних чинників на рослинний і тваринний світ, різноманіття типів природних середовищ,

стан та перспективи наукових досліджень, у тому числі дослідження антропогенних чинників впливу на природні комплекси та об'єкти.

Значну частку географічних досліджень містить і розділ «Соціально-економічна характеристика регіону розташування на сучасному етапі та прогноз його розвитку. Заходи щодо збереження природних комплексів та об'єктів історико-культурної спадщини», де географічними є такі пункти як: населення, промисловість, сільське господарство, транспорт і зв'язок, збереження історико-культурної спадщини.

У більшій мірі географічним за змістом є розділ «Заходи щодо розвитку рекреації», де більшість з одинадцяти пунктів тісно пов'язані з географічними дослідженнями туризму та рекреації.

Географічним за суттю і змістом є п'ятий розділ проекту організації об'єкта природно-заповідного фонду – «Планування території», суть якого полягає у просторовому зонуванні території з виділенням функціональних зон і визначення їх площ і чітких меж.

Важливою географічною частиною розробки аналізованих проектів та їх змісту є карти і картосхеми, які мають розроблятися обов'язково з використанням географічних інформаційних систем (ГІС) у форматі ArcView. Зокрема розробляється карта природних ландшафтів з відображенням на ній місць поширення (ареалів) окремих видів флори і фауни, типів природних середовищ, рослинних угруповань.

Участь географів у виконанні такого типу проектів обов'язкова, оскільки фахівець-географ, якщо він навіть слабо знайомий з територією, то набагато швидше орієнтується у значному обсязі географічної інформації і здатен швидко сконцентрувати свої зусилля на пошук необхідних даних. Такий висновок підтверджується особистим досвідом автора при виконанні проектів різних рівнів, виконаних упродовж 2008-2016 років. Усього виконано понад 85 проектів і наукових робіт. Головними серед них є:

1. Природний заповідник «Єланецький степ» (Єланець).
2. Природний заповідник «Древлянський» (Народичі).
3. Природний заповідник «Дніпровсько-Орільський» (Дніпропетровськ).
4. Азово-Сиваський національний природний парк (Генічеськ).
5. Приазовський національний природний парк (Мелітополь).
6. Національний природний парк «Прип'ять-Стохід» (Любешов).
7. Національний природний парк «Деснянсько-Старогутський».
8. Національний природний парк «Джарилгацький» (Скадовськ).
9. Національний природний парк «Олешківські піски» (Олешки)
10. Національний природний парк «Дермансько-Острозький» (Острог).
11. Національний природний парк «Кармелюкове Поділля» (Чечельник).
12. Національний природний парк «Хотинський» (Хотин).
13. Регіональний ландшафтний парк «Парк Партизанської слави» (Київ).
14. Регіональний ландшафтний парк «Ізмаїльські острови» (Ізмаїл).
15. Зоологічний парк «Таврія» (Новомиколаївка).
16. Менський зоологічний парк (Мена).
17. Ботанічний сад ім. акад. В.О. Фоміна (Київ).

18. Ботанічний сад «Запорізький міський дитячий ботанічний сад» (Запоріжжя).
19. Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва «Парк Горького» (Мелітополь).
20. Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва «Дністер» (Одеська обл).
21. Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва «Парк ім. Пушкіна» (Болград).
22. Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва «Ботанічний сад ХДУ (Херсон).
23. Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва «Дендропарк ХДАУ» (Херсон).
24. Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва «Міський сад» (Ізмаїл).

У відповідності до інформації Міністерства екології та природних ресурсів України станом на 01.01.2016 природно-заповідний фонд України має в своєму складі 8184 території та об'єктів загальною площею 4082780,55 га в межах території України (фактична площа 3803131,84 га) та 402500,0 га в межах акваторії Чорного моря. З них природних заповідників – 19, біосферних заповідників – 4, національних природних парків – 45, регіональних ландшафтних парків – 26, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва – 479, ботанічних садів – 18 та зоологічних парків – 11. Усього підлягають проектній діяльності 602 природно-заповідні території з оновленням кожного проекту через 10 років. Тому у цій галузі є що робити науковцям різних галузей, і географу зокрема.

З метою реалізації наукового потенціалу вченого-географа і підвищення рейтингу географічної науки у сучасному суспільстві слід популяризувати географічні знання і доводити їх цінність і важливість не тільки на рівні учня чи студента, а й на рівні зацікавлених осіб-замовників та управлінців різних рівнів.

ГЕОГРАФІЯ: ВІД МЕГАБОМБЕЗНОЇ НАУКИ ДО ДРУГОРЯДНОЇ ШКІЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ?

А.О. Корнус

канд. геогр. наук, доцент кафедри загальної та регіональної географії СумДПУ імені А.С. Макаренка

О.Г. Корнус

канд. геогр. наук, доц., зав. кафедри загальної та регіональної географії СумДПУ імені А.С. Макаренка

Географія, як відомо, є однією з найдревніших наук. Як і будь-яка наука, географія також виконує низку функцій в суспільному поділі праці. В античний і середньовічний часи географія описувала і пояснювала світобудову, в епоху Великих географічних відкриттів (тобто в кінці середньовіччя) географія набула переважно хорологічної спрямованості, відповідаючи на питання: що і де знаходиться, чим характерне конкретне місце. Географічні знання служили дороговаказом освоєння нових земель, тобто колоніалізму, торгівлі і т.п. З розвит-

ком капіталізму географія набула значення ресурсознавчої науки, що служила завданню пристосування матеріального виробництва до умов середовища чи забезпечення його ресурсами.

Інакше кажучи, у всі часи географія виконувала пізнавальні функції, сприяючи правильному відображенню структури безпосередньо доступного людині світу – земної поверхні. Бути географом було надзвичайно модно і дуже престижно – відкриття, мандрівки й експедиції у невідомі краї дозволяли залишати свої імена на карті світу, а в Академіях наук та географічних товариствах усіх країн на першопрохідців чекали заслужені почесні звання та золоті медалі. Нарешті, географія завжди виступала однією зі світоглядних наук: наукове географічне знання має вирішальне значення для формування правильного діалектичного розуміння природи в її безперервному русі і розвитку [1].

У кожен момент суспільство, будучи завжди певною мірою обмежене у природних і/або трудових ресурсах, ранжує науки щодо їх реальної можливості ці обмеження (проблеми) знімати. *«Зазвичай при цьому найбільш високо оцінюється здатність науки пропонувати такі рішення, які різко підвищують економічну або соціальну ефективність організованих видів людської діяльності, сприяють вирішенню найбільш гострих соціальних та економічних проблем»*, – робить висновок В.С. Преображенський (1986) [6].

Як відомо, класифікацією О. Конта (1798-1857) було покладено початок поділу наук на хронологічні і хорологічні. Це положення О. Конта згодом лягло в основу поділу наук А. Геттнера, згідно з уявленнями якого науки також діляться на хронологічні, або історичні, хорологічні, або науки про простір, і систематичні, тобто науки про процеси і причинні зв'язки. Географія відносилася А. Геттнером до категорії просторових наук і, з точки зору його класифікації, є наукою, що реєструє розташування природних об'єктів в просторі, але не займається питаннями причинних зв'язків та історичного розвитку даних об'єктів.

Звичайно, згодом теоретики географії кинулися заперечувати це її геттнерівське визначення, лише як науки про зовнішність предметів, що наповнюють простір, подібно до того, як меблі наповнюють квартиру [3]. Однак міна, закладена під географію геттнерівським розумінням її суті, здається, вибухнула. Все частіше об'єкт дослідження географії – геосистеми різних рівнів організації й масштабів, замінюється розглядом просторового розподілу найрізноманітніших явищ. Зрозуміло, що геосистеми – це дуже складні утворення, вивчати їх – справа важка; дати ж просторовий опис значно простіше. Ось *просторовість*, як зазначає О.П. Ковальов, і стала синонімом *географічності*, хоча це тільки початок географічного дослідження. Подібні студії взагалі стали сприйматися як кінцева мета географії, досягши особливого поширення в рамках її соціально-економічної гілки. Прищеплення школярам і студентам подібних стереотипів образів дуже шкодить географії, істотно знижує її цінність [4]. Географія, таким чином, і теоретично, і практично позбавляється свого специфічного об'єкта дослідження будучи лише описом розміщення всього (або чого-небудь), вона являє собою не дослідження, не науку, а є лише методом викладу і показу будь-якого матеріалу в тексті чи на карті [3].

Чим принципово мала би відрізнятися сучасна (іноді кажуть – нова) географія від класичної, традиційної? Перш за все, як зазначають професори І.Г. Черваньов і В.О. Боков, спрямованістю дослідження щодо шкали часу. Класична географія, як і історія – *ретроспективна*, тобто досліджує те, що вже відбулося, сформувалося раніше. Сучасна географія – переважно *прогнозно-конструктивна* наука, тобто вона досліджує те, чого ще немає, і прагне вказати шляхи більш доцільної зміни середовища, «сконструювати» його з урахуванням певних вимог, у співдружності з соціологією і технікою створити кращі умови життя людей, підвищити (за рахунок науково-обґрунтованого використання природно-ресурсного потенціалу) продуктивність суспільної праці і зберегти (в ідеалі – потрібною мірою регулювати) ресурсовідновні функції природного середовища [1].

Дійсно, велика кількість глобальних проблем людства: сировинна і енергетична, проблема ліквідації найбільш небезпечних і поширених захворювань, охорони навколишнього середовища, освоєння космосу і використання ресурсів Світового океану *мають яскраво виражений географічний характер*. Проблемамаи *регіонально-географічними* є: опустелювання, підтоплення міст і осідання літосфери під ними, формування територіальної структури господарства і розселення, спрямованої зміни природи (міжбасейнове перекидання стоку, зрощення, осушування) і т.п. Навіть проблема наслідків можливого ядерного конфлікту носить яскраво виражений географічний аспект (як встановлено на підставі моделювання, основним фактором знищення людства в разі ядерного конфлікту буде «бунт природи» (Боков В.О., Черваньов І.Г., 1989): ядерна ніч, ядерна зима, глибока й катастрофічна зміна системи планетарної циркуляції атмосфери, а в цілому – руйнування всіх систем рівноваг, регламентуючих механізмів, еволюційно налагоджених у природі. Все це – явища і процеси географічної природи. Від них ніяк не втекти географії, якщо вона хоче зробити свій внесок в розвиток суспільства і подолання найгостріших соціальних протиріч і конфліктів.

Цікаво, що ще наприкінці минулого столітті вирішення цих глобальних проблем було ніби «закріплене» за географією. Як зазначав професор В.С. Преображенський (1986): *«В даний час, крім географії, немає жодного комплексу науки, в якому б одночасно співіснували природні і суспільні гілки науки, здатні спільно розглядати на територіальних об'єктах проблеми взаємодії природи і суспільства та шляхи їх вирішення ... Система географічних наук здатна ... спроектувати, перенести результати досліджень хімії, фізики, біології на реальну Землю, на Землю, де людство живе»* [6]. Тільки географія сприймає природу земної поверхні цілісною і не розкладеною по полицях фізичних, хімічних, біологічних та інших законів. Географія – єдина з наук, галузей знання, представлена одночасно і в природних, і в гуманітарних, і в технічних науках. Це дає їй більше переваг і відкриває безмежні можливості для пізнання взаємодії природи і суспільства, ландшафтів і людини, ландшафтів і техніки. *«Саме на географії лежить відповідальність за правильне дослідження й відображення різноманітних поєднань природного середовища, з одного боку, і суспільного життя (включаючи і матеріальне виробництво, і умови життя*

людей) – з іншого. Тільки географія потенційно здатна описати і дослідити природно-технічні системи різного рівня, і об'єктивно існуючі, і ті, що формуються (а також і руйнуються) на земній поверхні» [1].

Але й досі це місце географії в сучасному світі лише потенційне. Реально ні географія в цілому, ні окремі її гілки, не мають поки ні теорії, ні вміння реалізувати потенцію географії в зазначеному вище конструктивно-прогностичному відношенні. А вирішенням названих глобальних проблем все більше займаються хоча й дотичні до географії чи такі, що виринули з неї, але інші науки, на зразок соціальної екології [1] чи соціальної геоєкології [5].

Не кращою виглядає ситуація і з географічною освітою. Так, певною мірою, для цього є об'єктивні причини, серед яких намагання українських чиновників бездумно імплементувати у себе освітні директиви Євросоюзу, що зумовили зникнення географії з переліку спеціальностей, за якими ведеться підготовка здобувачів вищої освіти. Однак, справа не тільки в цьому, значною мірою ми й самі винні. Наприклад, зростає пасивність географів – чому, запитує полтавський професор Л.М. Булава, *«географи не займають ніші нової спеціальності 056 «Міжнародні відносини та регіональні студії» (це колишнє країнознавство і краєзнавство)»* [2]? Більше того, професія «Географ» є в українському класифікаторі професій 2010 року, але, за словами того ж вченого, ніхто за 6 років і не думав про розробку стандарту даної професії. *Буде професійний стандарт географа – буде географія, як наука. Не буде – географія за кілька років розчиниться, як модуль різних освітніх програм* [2]. В цьому і вина, і, поки що, перспектива розвитку сучасної географії. У цьому має бути головне завдання як наше, так і наступних поколінь географів, якщо ми прагнемо хоча б повернути географії її колишню суспільну значимість.

Звідси впливає ще одне надзвичайно важливе завдання, – не допустити відсутності географії у навчальному плані старшої (профільної) загальноосвітньої школи. Якщо вивчення географії, як навчальної дисципліни, буде завершуватися у дев'ятому класі – це буде як ніж у спину: географія перетвориться на другорядну навчальну дисципліну, яка лише готуватиме дітей до регіональної економіки (про що йдеться у статті С.І. Сюткіна в цьому збірнику) чи екології.

Щось подібне уже відбулося у системі вищої педагогічної освіти, де географія зі спеціальності перетворилася на предметну спеціалізацію в рамках спеціальності «середня освіта». Крім того, існують проекти, які передбачають, що усі бакалаврські й магістерські роботи за цією спеціалізацією в педагогічних університетах мають бути лише з теорії та методики навчання географії. Це надзвичайно небезпечна й шкідлива тенденція, адже можна припустити, що випускник педуніверситету, за певних умов, не буде достатньою мірою володіти спеціальними географічними знаннями. А знання типів уроків, для майбутнього вчителя-географа важливіші, ніж, наприклад, знання про природу материків чи територіально-виробничі комплекси. На жаль, крім окремих колег, як от львівський професор М.С. Дністрянський, цією важливою проблемою (за словами І.О. Пилипенка, *провокацією проти системи географічної освіти*) ніхто глибоко не перейнявся.

Якщо цей проект буде реалізовано, географія у педагогічних університетах перетвориться на обслуговуючу навчальну дисципліну, другорядну по відношенню до психолого-педагогічних дисциплін і навіть (!) до методики навчання географії. А у свідомості переважної більшості членів суспільства, більшості людей ще більше вкорениться думка про те, що географія – це навчальна дисципліна, відповідальна за знання територіального розміщення об'єктів (гір, річок, країн, міст і т.п.) і частково за пояснення того, що вже існує. Ця функція – інформаційно-пізнавальна – важлива й залишається за географією і в Україні. Однак схоже, що це все, що нам лишилося.

Література

1. Боков В.А., Черванев И.Г. Введение в физическую географию и рациональное природопользование. – Харьков: ХГУ, 1989. – 128 с.
2. Булава Л.М. [Обговорення у групі „Геопросторова організація суспільства”]. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/groups/589262564484946/> (дата відвідування 25.09.2016)
3. К вопросу о месте физической географии в системе естественных наук. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://big-archive.ru/geography/development_and_transformation_of_the_geographical_environment/4.php 4 (дата відвідування 25.09.2016).
4. Ковальов О.П. Географія: наука і шкільний предмет // Географія та основи економіки в школі. – 2006. – № 3. – С. 35-42.
5. Нешатаев Б.Н. Социальная геоэкология как научное направление в двуединой географии // Наук. зап. Сумського держ. пед. ун-ту ім. А.С. Макаренка. Географічні науки. – 2013. – Вип. 4. – С. 3-23.
6. Преображенский В.С. Поиск в географии. – М.: Просвещение, 1986. – 223 с.

ВПРОВАДЖЕННЯ ІНІЦІАТИВИ ПРОЗОРОСТІ ВИДОБУВНИХ ГАЛУЗЕЙ В УКРАЇНІ У РОЗРІЗІ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ

Ю.В. Буц

канд. геогр. наук, доц. каф. технології, екології та безпеки життєдіяльності Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця

О.В. Крайнюк

канд. техн. наук, доц. кафедри метрології та безпеки життєдіяльності Харківського національного автомобільно-дорожнього університету

Нафта і газ використовуються у багатьох галузях господарства, але рівень видобутку і забезпеченості власними енергетичними ресурсами в Україні з року в рік знижується, що у розрізі раціонального використання природних ресурсів ставить економіку нашої держави в залежність від цінової політики інших країн. За цих обставин проблема підвищення ресурсоефективності споживання у нафтогазовидобувному комплексі (НГВК) України та визначення на цій основі перспектив його розвитку є важливим і актуальним напрямом досліджень.

Метою даної наукової роботи є характеристика розвіданих запасів нафти і природного газу у видобувних районах Сумської області, а також виявлення та аналіз основних проблем нафтогазового комплексу у розрізі раціонального використання природних ресурсів у зв'язку з впровадженням в Україні Ініціативи прозорості видобувних галузей.

У Сумській області родовища нафти і газу розташовані на півдні області, на території Охтирського, Лебединського, Липоводолинського і Роменського районів та приурочені до схилу Дніпровсько-Донецької западини (рис. 1). Глибина залягання продуктивних пластів від поверхні коливається від 2 до 6 км.

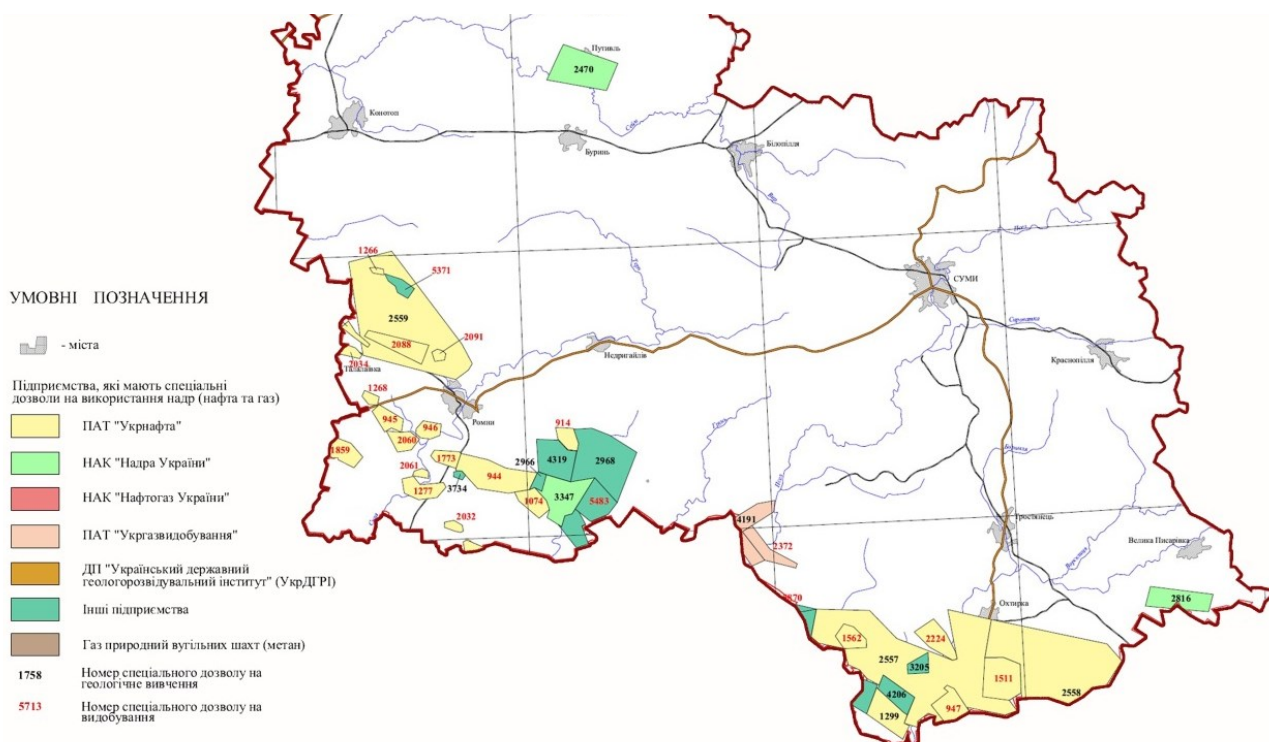

Рис. 1. Сумська область (фрагмент). Карта-схема спецдозволів (за даними ДНВП «Геоінформ України» [1])

Наразі розробляються поклади нафти, газу та конденсату. Запаси нафти на 21 родовищі становлять 34 млн. т., газ видобувається на 15 родовищах, його запаси – 72,3 млрд. м³, запаси газового конденсату, що видобувається на 17 родовищах – 12,5 млн.т (35% від загального його видобутку в Україні). Більшість родовищ газоконденсатні: Великобубнівське, Артюхівське, Коржівське, Анастасівське (Роменський район), Куличихінське (Липоводолинський район), Бельське (Охтирський район), а також нафто-газоконденсатні – Качанівське, Рибальське, Бугруватівське (Охтирський район). Також є родовища нафтогазогазоконденсатні – Перекопівське, Василівське (Роменський район), газові – Краснозаярське (Лебединський район), нафтові – Голиківське, Прокопенківське (Охтирський район) та ін.

Сумська область з 1936 р. стала давати близько 50% української нафти, основна частина якої видобувається в Охтирському районі. Видобуток нафти, конденсату і газу забезпечується експлуатаційним фондом з 490 свердловин: 262 нафтових, 82 газових, 66 нагнітальних, 64 водозабірних та 16 поглинальних. Крім того, є 52 спостережні свердловини [2].

У Сумській області видано 26 ліцензії на видобування нафти та газу, по 4 на геологічне вивчення з дослідно-промисловою розробкою та на геологічне вивчення, дослідну розробку і добування (рис. 2).

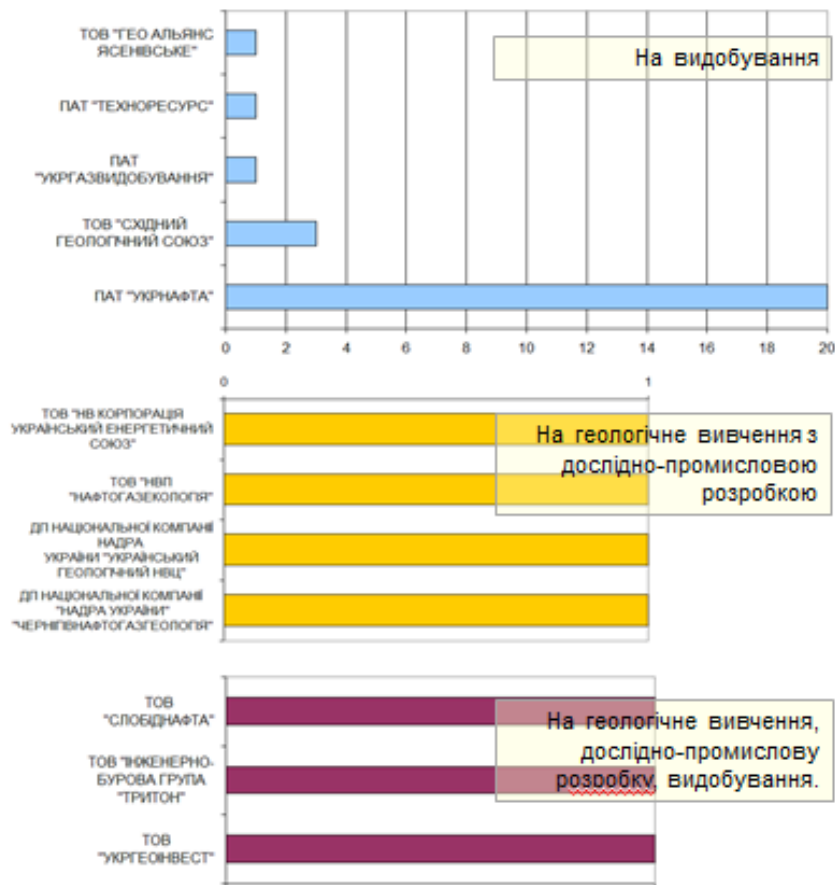

Рис. 2. Кількість дійсних спецдозволів на геологічне вивчення, промислову розробку, видобування нафти і газу у Сумській області

Сучасна практика показує, що наразі державний (народний) нагляд за діяльністю надрокористувачів здійснюється неефективно. Крім сплати податків, є багато геологічних і екологічних проблем, які не вирішуються.

Проаналізувавши сучасний стан розвитку галузі та впровадження їх Ініціативи прозорості у розрізі раціонального використання природних ресурсів, можна зробити висновки:

1. Східний нафтогазоносний регіон в Україні, до складу якого відноситься і Сумська область, наразі є найпродуктивнішим за обсягами видобутку вуглеводнів в Україні і є всі передумови для подальшого збільшення видобутку природного газу і нафти, зокрема, з урахуванням поставлених Кабінетом Міністрів України завдань.

2. Операційна діяльність з розвідки і видобутку нафти і газу на більшості з розвіданих родовищ не ведеться, що гальмує розвиток галузі в цілому і, пов'язана з цільовим використанням земельних ресурсів.

3. Контроль за екологічною проблематикою і система раціонального використання надр не є досконалою, і є дуже актуальною для мешканців населених пунктів, що знаходяться поблизу об'єктів НГВК, і наразі суттєво не розглядається, як органами місцевого самоврядування, так і органами державних адміністрацій, а це, в свою чергу, суттєво поглиблює впровадження Ініціативи прозорості видобувних галузей в Україні.

Література

1. Державне науково-виробниче підприємство ДНВП «Геоінформ Україна». Офіційний сайт. Інтерактивна карта ділянок надр, на які надані спеціальні дозволи на користування надрами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://geoinf.kiev.ua/wp/interaktyvni-karty-spetsdozvoliv.htm>
2. Корнус А.О. Географія Сумської області: природа, населення, господарство [Текст] / Корнус А.О., Удовиченко І.В., Леонтєва Г.Г., Удовиченко В.В., Корнус О.Г. – Суми: ФОП Наталуха А.С., 2010.– 184 с.

ОЦІНКА ЕКОЛОГІЧНОГО РИЗИКУ ТЕРИТОРІЇ НПП «КРЕМЕНЕЦЬКІ ГОРИ»

М.Р. Гінзула

*канд. геогр. наук, Тернопільський відділ
Українського географічного товариства*

Протягом останніх десятиріч проблема безпеки навколишнього природного середовища знаходиться у полі зору багатьох наук. Забезпечення цієї безпеки залежить від своєчасного встановлення та прогнозування загроз природного й техногенного характеру та прийняття науково обґрунтованих заходів для їх попередження.

Територіальні закономірності та комплексний характер виникнення ризикованих ситуацій у системі взаємодії людини та природного середовища є актуальним завданням для охорони заповідних територій, оскільки настання цих ризиків може значно погіршити екоситуацію та знизити її природно-ресурсний потенціал. Можливість кількісного оцінювання та картографування екологічних ризиків при науковому обґрунтуванні проектів природокористування територій є сьогодні необхідним завданням для об'єктів природо-заповідного фонду.

Теоретичні основи дослідження поняття ризику в конструктивній географії, екології та інших науках ґрунтуються на роботах О.Д. Арманда, В.Н. Башкіна, Е.Н. Вайнера, Б.В. Гідаспова, М.Д. Гродзинського, Е.Г. Коломица, М.М. Козельцева, Е. Німана, В.М. Пащенко, Б.М. Порфір'єва, В.С. Преображенського, П. Сандмана, В.Б. Сочави, Д. Стівенса, Д. Шарпа, Д. Фіксела, О.В. Яблокова та інших дослідників.

Будь-який ризик не існує сам по собі, а лише сприймається (зокрема оцінюється чи кваліфікується) як такий з точки зору суб'єкта. Так, одна й та сама зміна у ландшафті може становити ризик для одного його суб'єкта (наприклад людини) і не являти жодної загрози для іншого (певних видів тварин чи рослин). Більше того, для різних видів господарювання у ландшафті одна й та сама його зміна може бути ризикованою або ні. Отже, під суб'єктом ризику розуміємо не тільки людину чи людські спільноти, а будь-яке джерело активності в географічній оболонці, чия активність може постраждати внаслідок її змін.

Національний природний парк «Кременецькі гори» – природоохоронна територія в межах низькогірного пасма Кременецькі гори. Розташований на те-

риторії Кременецького та Шумського районів Тернопільської області. Кременецькі гори – це одночасно геолого-геоморфологічний феномен Північно-Подільського уступу, місцезнаходження рідкісних екосистем та сотень пам'яток історії та культури багатьох народів Європи. З наукової точки зору Кременецькі гори є одним з унікальних регіонів на території України, що виділяється своєю географічною будовою, рельєфом, рослинного та тваринного світу, мальовничими краєвидами, сприятливим кліматом для використання у рекреаційних цілях.

Методика оцінки екологічного ризику території включає обґрунтування підходу до оцінки і аналізу екологічних ризиків, кінцевою метою є створення бази даних і розробка картографічних моделей території дослідження. Картографічна основа яка лягла в основу дослідження є топографічною картою масштабом 1:200 000, також використовувались карти ґрунтів і космічні знімки відкритого інтернет-користування.

Для оцінювання екологічних ризиків та їх територіального управління важливо враховувати те, що різні функції ландшафту забезпечуються за рахунок різних його територіальних структур. В нашому випадку базовою одиницею обрано квадрат зі сторонами 1×1 км.

Суб'єктами екологічних ризиків є: людина як біологічний організм, людина як духовна істота, інші живі організми та їх спільноти (популяції, угруповання та ін.), господарство, ландшафт як суб'єкт власних змін. Відповідно аналіз екологічних ризиків можливий за п'ятьма загальними напрямками, які умовно можна назвати антропо-геоекологічним, гуманістично-геоекологічним, біо-геоекологічним, економіко-геоекологічним, ландшафтно-екологічним.

Оцінка екологічного ризику є науково обґрунтованим судженням щодо можливості та розмірів змін територіальної системи, несприятливих для різних суб'єктів ризику. У результаті проведеного дослідження виділено 6 класів екологічних ризиків які поширені на території національного природного парку «Кременецькі гори»:

- ґрунтово-екологічні ризики,
- геолого-геоморфологічні,
- атмосферно-метеорологічні,
- флористично-фітоценологічні,
- фауністично-зооценологічні,
- гідролого-гідрохімічні ризики.

Виконаний аналіз екологічних ризиків для територій парку дозволив обґрунтувати їх класифікацію та сформулювати основні напрямки оптимізації: потрібно здійснювати й покращувати заходи лісовідновлення та лісорозведення суміжних з територією заповідника земель; здійснювати оптимізацію сільськогосподарського використання суміжних земель; вирішити питання з непрацюючими очисними спорудами Кременецького комунального підприємства «Міськгосп», що потрапляють в річку Іква; сприяти покращенню природного стану схилів та вершин Кременецьких гір через незадовільний стан утримання зелених насаджень. Їх впливи можна класифікувати по наступних напрямках: а)

різні типи забруднення що негативно впливають на флору і фауну парку; б) зміна гідрологічних та гідрохімічних умов території; в) підвищення концентрацій забруднюючих речовин в атмосферному повітрі.

СУЧАСНИЙ СТАН ВИКЛАДАННЯ ГЕОГРАФІЇ В СІЛЬСЬКІЙ ШКОЛІ: РЕАЛІЇ І ПЕРСПЕКТИВИ

Мовчан В.В.

*вчитель географії Ручківської ЗОШ І-ІІ ступенів
Гадяцької районної ради Полтавської області*

Як відомо, однією з головних особливостей пересічної сільської школи є невелика наповнюваність класів. Школи І-ІІ ступеня мають здебільшого в середньому 5-6 учнів, а значна кількість шкіл І-ІІІ ступеня – не більше десяти. Багато хто задається питанням: чого тут більше – плюсів, чи мінусів? Розглянемо спочатку негативний бік даної ситуації. Нині для викладання географії досить часто застосовують різноманітні інтерактивні методи: робота в групах, метод проектів тощо. Зрозуміло, що в класі, де навчається п'ять учнів, важко створити на уроці декілька груп, або ж дати дітям домашнє завдання – створити проект. То ж застосовувати інноваційні методи вчитель географії не завжди має можливість. Також не завжди серед малої кількості учнів можна вибрати хоча б одну, чи дві дитини, які дійсно зацікавлені предметом. Окрім того в малокомплектних школах часто бажає кращого забезпечення комп'ютерною технікою, чи хоча б настінними картами. Все це не сприяє повноцінному розвитку географічних знань в підростаючого покоління, а також гальмує творчу діяльність педагога.

Тепер поглянемо на переваги даної ситуації. По-перше, молодому вчителю, який щойно отримав диплом, розпочинати трудову діяльність в невеликій сільській школі значно легше, ніж у великому місті. По-друге, мала кількість дітей дає можливість проявити себе середнячкам, які у великій школі перебували б у тіні відмінників. По-третє, непотрібно забувати, що ефективному навчанню географії сприяють екскурсії та уроки на природі, які досить позитивно сприймаються школярами. Зрозуміло, що у міській школі застосувати такі прийоми досить складно з ряду причин. Повести на екскурсію велику групу дітей один учитель не зможе, зважаючи на техніку безпеки. Окрім того, в місті дуже мало залишилося природніх комплексів. В той же час в селі вчитель географії зможе без проблем вивести в довкілля невеликий клас. До того ж в сільській місцевості ще де-інде залишилися слабо змінені людською діяльністю ландшафти: заплава річки, корінний схил, луки, ліси, а іноді і степові ділянки. То ж кращого унаочнення для вивчення географії, ніж навколишнє середовище не варто і шукати.

Однією проблем викладання географії в сільській школі є тижневе навантаження вчителя. Так зараз в школі І-ІІ ступеня вчитель географії має 7,5 годин на тиждень, а в школі І-ІІІ ступеня – 9 годин. То ж педагог довантажується ін-

шими предметами, а це в свою чергу не сприяє професійному росту вчителя, оскільки левову частку час він затрачає на підготовку до чужих для нього предметів. Іноді буває навпаки: географію викладають вчителі, які в дипломі мають іншу спеціальність. Так, наприклад, в Гадяцькому районі в сільських школах 25% вчителів мають за дипломом іншу спеціальність, ніж «Географія», хоча деякі з них вдало викладають географію вже не один рік.

Варто зауважити, що в наступному навчальному році вже в 9 класі завершуватиметься вивчення географії. То ж для вчителів, які більшу частину свого трудового життя провели в школі I-II ступеня, буде досить складно викладати соціальну і економічну географію світу, адже зараз цей курс вивчається в 10 класі. Та все ж, потрібно мати на увазі, що творчо працюючий вчитель з високим рівнем підготовки зможе досягти позитивного результату і в невеликій сільській школі, незважаючи навіть на малу кількість учнів та слабе матеріальне забезпечення.

АНТРОПОГЕННЕ НАВАНТАЖЕННЯ НА БАСЕЙНИ РІЧОК СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ШЛЯХИ ПОКРАЩЕННЯ ГЕОЕКОЛОГІЧНОЇ СИТУАЦІЇ В РЕГІОНІ

О.С. Данильченко

*канд. геогр. наук, ст. викладач кафедри загальної
та регіональної географії СумДПУ імені А.С. Макаренка*

Господарська діяльність людини, безумовно, впливає на будь-які геосистеми, а показником величини постійного узагальненого впливу людської діяльності є антропогенне навантаження. Річкові басейни, як природні геосистеми, постійно перебувають під потужним антропогенним тиском і басейни річок Сумської області не є виключенням. У зв'язку з цим актуальним є встановлення рівня антропогенного навантаження на річкові басейни регіону та пошук шляхів оптимізації геоecологічної ситуації даної території.

Теоретичним підґрунтям визначення антропогенного навантаження на басейни річок є наукові засади сучасної ландшафтної екології та конструктивної географії, розроблені в працях В.І. Вишневського, М.Д. Гродзинського, В.М. Гуцуляка, А.Г. Ісаченка, М.І. Коронкевича, М.І. Львовича, Г.І. Швєбса, П.Г. Шищенка. Оцінювання рівня антропогенного навантаження річкових басейнів здійснювалося за методиками В.О. Тюленєвої та І.Я. Мисковець, які було вдосконалено і дещо змінено. У даній методиці було виділено кілька етапів: 1) оцінка факторів антропогенного впливу шляхом розрахунку відповідних коефіцієнтів; 2) оскільки розраховані коефіцієнти мають різну розмірність, здійснюється їх нормалізація за математичними формулами, для факторів, які мають прямий та зворотний вплив на рівень антропогенного навантаження; 3) усі нормалізовані коефіцієнти підсумовуються та визначається інтегральний коефіцієнт антропогенного навантаження (формула 1):

$$K_{ан} = K_{л} + K_{з} + K_{р} + K_{с} + K_{ер} + K_{зар} + K_{вв} + K_{щзп} + K_{рпзс} \quad (1),$$

де $K_{ан}$ – інтегральний коефіцієнт антропогенного навантаження на басейн річки, $K_{л}$ – коефіцієнт лісистості, $K_{з}$ – коефіцієнт заболочення, $K_{р}$ – коефіцієнт розораності, $K_{с}$ – коефіцієнт селітебності, $K_{ер}$ – коефіцієнт еродованості, $K_{зар}$ – коефіцієнт зарегульованості, $K_{вв}$ – коефіцієнт водовідведення, $K_{щзп}$ – коефіцієнт щільності забруднення пестицидами, $K_{рпзс}$ – коефіцієнт розораності прибережної захисної смуги.

Отримані значення $K_{ан}$ коливаються у межах від 1,19 до 4,5, схарактеризовано за п'ятиступеневою шкалою: <1,00 – низький рівень антропогенного навантаження, що відповідає природному стану річкового басейну; 1,01-2,00 – помірний рівень – умовно природний стан; 2,01-3,00 – середній рівень – антропогенно змінений стан; 3,01-4,00 – високий рівень – антропогенний стан; >4,01 – дуже високий рівень – кризово-антропогенний стан.

Відповідно до наведеної вище шкали встановлено, що помірного антропогенного навантаження зазнають 8 річкових басейнів, чий стан можна визначити як умовно природний, це 16,7% площі області в межах Зноб-Шосткинсько-Івотського ландшафтно-гідрологічного району (ЛГР) Новгород-Сіверського Полісся. Майже 3/4 території області (72,5%) перебувають під середнім (27 басейнів) і високим (26 басейнів) антропогенним навантаженням і формують ареал з антропогенним та антропогенно зміненим станом басейнів. Для 5 басейнів (10,8%) характерний дуже високий рівень антропогенного навантаження, що відповідає кризово-антропогенному стану басейнів. Дані басейни розташовані в центрі регіону в межах Єзуч-Терн-Роменського ЛГР льодовикової частини Полтавської рівнини, який характеризується низькими коефіцієнтами лісистості та, натомість, високими коефіцієнтами розораності, еродованості, зарегульованості, водовідведення та розораності прибережних захисних смуг. Низький рівень антропогенного навантаження на басейни річок, а отже, і природний стан водозборів у ході дослідження в регіоні не було виявлено.

Відновлення природного стану річок та їх басейнів можливе лише за умови здійснення водоохоронних заходів, насамперед, – встановлення водоохоронних зон (ВЗ) та відтворення і створення прибережних захисних смуг (ПЗС), а також організаційно-господарських, агротехнічних, фітомеліоративних і гідротехнічних заходів, а оздоровлення річок відбудеться при розширенні екологічної мережі з використанням басейнового принципу. Також з цією метою було здійснено водоохоронне ареалування території регіону та розроблено водоохоронні заходи, спрямовані на мінімізацію негативних наслідків антропогенного впливу та поліпшення геоекологічної ситуації в регіоні, що здійснювалося з урахуванням його ландшафтно-гідрологічної організації, ступеня антропогенного навантаження на річкові басейни та якості річкової води. Виокремлено 7 ареалів: *кризовий, передкризовий, несприятливий, умовно задовільний, задовільний, умовно природний і природний*, що потребують різних водоохоронних заходів з різною інтенсивністю їх застосування. Критеріями виділення даних ареалів є: рівень антропогенного навантаження на басейни річок, оцінка якості рі-

чкової води та природні особливості території. Назви виділених ареалів, в основному, залежать від стану річкових басейнів. Загальними водоохоронними заходами, що їх можна рекомендувати для покращення геоecологічної ситуації в регіоні, в першу чергу, є раціональна організація території (оптимальне співвідношення площ розораних, лучних, лісових та інших видів угідь на конкретному басейні), впровадження ґрунтозахисної контурно-меліоративної організації території, а також встановлення ВЗ та відтворення і створення ПЗС. Крім загальних водоохоронних заходів, кожен ареал потребує застосування конкретних спеціальних заходів: агротехнічних, фітомеліоративних, гідротехнічних, протидефляційних та ін.

Комплекс даних водоохоронних заходів у цілому відображає напрями оптимізації стану річкових басейнів Сумської області, але кожна річка, кожен річковий басейн потребує конкретних дій, характерних для даного водозбору. З цією метою створено схему репрезентативного басейну р. Сумки Сироватсько-Сумсько-Боромлянського позальодовикового ЛПР і запропоновано три блоки з розробки й упровадження водоохоронних заходів. *Перший блок* – це всебічний моніторинг стану річки та її басейну. *Другий блок* – встановлення категорії водоохоронних заходів та їх черговості. *Третій блок* – розробка конкретних рекомендацій з упровадження водоохоронних заходів. Представлений репрезентативний басейн р. Сумки можна використати як приклад розробки рекомендаційних водоохоронних заходів з метою оптимізації стану річкових басейнів регіону за умови дотримання певних правил: урахування природно-ландшафтних особливостей конкретної території, дотримання послідовності цих заходів, а також їх принципів і характерних рис.

МІСЦЕ ГЕОГРАФІЇ У СИСТЕМІ НАУК ПРО ЗЕМЛЮ В КОНТЕКСТІ НОВОГО ПЕРЕЛІКУ ГАЛУЗЕЙ ЗНАНЬ І СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Ю.І. Кандиба, канд. геогр. наук, доцент

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Н.В. Добровольська, канд. геогр. наук, доцент

Харківський торговельно-економічний інститут КНТЕУ

Із прийняттям Кабінетом Міністрів України Постанови «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» від 29 квітня 2015 р. № 266 [3] кардинально змінилася структура підготовки фахівців за більшістю спеціальностей у вищих навчальних закладах України.

Однією з найбільш «реформованих» спеціальностей виявилася «Географія», вивчення якої до 2016 р. відбувалося у межах напряму 6.040104 «Географія» підготовки бакалаврів. У 2016 р. всі спеціальності геологічного та географічного напрямів були об'єднані у спеціальність «Науки про Землю». Такий підхід є незрозумілим і нелогічним, оскільки ознакою розвитку будь-якої сфери діяльності чи галузі є диверсифікація її структури та поглиблення спеціалізації.

Крім того, методологія геологічних та географічних наук є зовсім відмінною, щоб об'єднувати їх у єдину спеціальність. Зведення наук геологічного та географічного напрямів навіть не до однієї галузі знань, а до однієї спеціальності призведе до підготовки «фахівців», які матимуть поверхневі знання з великої кількості різних за змістом та спрямованістю навчальних дисциплін.

У найгіршій ситуації опинилася суспільна географія, яка із спеціальності 8.04010402 «Економічна та соціальна географія» перетворилася на спеціалізацію у межах спеціальності 103 «Науки про Землю» на рівні підготовки магістра. При цьому економічна та соціальна географія отримала статус спеціалізації і в рамках спеціальності 051 «Економіка». З одного боку, входження до складу природничих наук і соціальних та поведінкових наук розширює об'єктно-предметну сферу економічної та соціальної географії, однак при цьому втрачається цілісність географічної науки. Та й сам термін «географія» взагалі вилучений з переліку спеціальностей. При цьому не було враховано значення соціально-економічної географії як комплексної науки, яка знаходиться на стику природничих та суспільних наук, широко застосовує міждисциплінарний підхід, характеризується цілісним сприйняттям дійсності та розумінням нерозривності природи, суспільства і господарства. Географічне мислення необхідне для формування цілісної картини розвитку тих чи інших територій під впливом різноманітних чинників, виявлення регіональних відмінностей соціально-економічних процесів з їх складними причинно-наслідковими зв'язками.

Аналізуючи проекти Стандартів вищої освіти бакалавра та магістра наук про Землю, можна зробити висновок, що географії відводиться другорядна роль у їх складі [4]. Особливо це стосується економічної та соціальної географії, яка «губиться» не лише серед наук про Землю, а й «розмивається» у самій географії, де пріоритетного значення набуває комплекс фізико-географічних дисциплін (власне фізична географія, геоморфологія, метеорологія, кліматологія, гідрологія, океанологія та ін.). Це може призвести як до занепаду суспільної ланки географічної науки в цілому, так і обмеження власне фізико-географічної складової внаслідок посилення блоку її галузевих дисциплін. Таким чином, спостерігається процес диференціації у географічній науці, ослаблення її синтезуючої ролі у дослідженнях системи «Природа – Населення – Господарство».

Слід зазначити, що процеси диференціації та інтеграції у географічній науці неодноразово змінювали один одного протягом ХІХ – ХХ століть. Процес диференціації географії у першій половині ХІХ ст., зумовлений виокремленням і розвитком галузевих географічних дисциплін, який ніс у собі загрозу зникнення географії як науки, навпаки, логічно завершився наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. формуванням методологічних основ географічної науки, що ґрунтувалися на ідеях загального землезнавства (А. Гумбольдт), антропоцентризму (К. Ріттер, Ф. Ратцель), хорологізму (К. Ріттер, А. Геттнер), географічного синтезу (В. Докучаєв, Г. Висоцький, Г. Морозов, Л. Берг та ін.). За цими різними за сутністю підходами простежувалося формування двох гілок географічної науки – природничої загальноземлезнавчої та суспільної країнознавчої, між представниками яких точилися дискусії з приводу об'єкта, предмета, завдань географії.

У ХХ ст. західна (європейська та американська) географічна наука розвивалася переважно з виокремленням фізико-географічних дисциплін та поглибленням їх спеціалізації, а власне географія набувала все більш антропоцентричного характеру, входячи до системи суспільних наук. Щодо радянської географії, то вона перетворилася в розгалужену систему наук, позбавлену однобічності, властивої більшості зарубіжних національних шкіл [1]. Фізична та економічна географія розвивалися як дві більш-менш рівноправні гілки єдиної комплексної науки.

У світлі нового переліку галузей знань і спеціальностей показовим є обсяг державного замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою за спеціальністю «Науки про Землю» у 2016 р. Виходячи зі змісту Стандарту вищої освіти бакалавра Наук про Землю, мали б посилитися позиції освітньої програми «Геологія» та стати слабкішими позиції освітньої програми «Географія». Однак у багатьох ВНЗ України при загальному скороченні кількості бюджетних місць бакалаврів географія значно обійшла геологію. Зокрема, Київський національний університет імені Тараса Шевченка отримав 54 бюджетні місця на освітню програму «Економічна географія», 36 місць – на природничу географію, 17 місць – на геологію. Львівський національний університет імені Івана Франка отримав 70 бюджетних місць на освітню програму «Географія» і лише 2 – на геологію. Подібна ситуація склалася і в Одеському національному університеті ім. І.І. Мечникова, де на географію було виділено 23 бюджетні місця, а на геологію – 5, та в Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна (відповідно 46 і 18 місць) [2].

Результати набору абітурієнтів на 1 курс на спеціальність «Науки про Землю» в цілому підтвердили відповідність кількості заяв кількості бюджетних місць. Тобто, як і раніше, географія користується значно більшою популярністю серед абітурієнтів, ніж геологія. Однак зведення цих двох наук в одну спеціальність «Науки про Землю» могло відвернути багатьох абітурієнтів, які звикли до шкільного предмету «Географія», а науки про Землю сприймають як щось абстрактне і не зовсім зрозуміле. Та й сама назва спеціальності «Науки про Землю» видається не зовсім вдалою, адже передбачає в першу чергу наукову роботу, тоді як більшість студентів у перспективі хотіли б отримати професію, пов'язану з практичною діяльністю.

Тому, на наш погляд, створюється об'єктивна причина виділення географії в окрему спеціальність, що підтверджується як кількістю бюджетних місць, так і показниками вступу абітурієнтів, які прагнуть оволодіти саме цією спеціальністю у галузі наук про Землю.

Пріоритетне значення, на наш погляд, має надаватися економічній та соціальній географії, дослідження якої дозволяють обґрунтувати складні просторово-структурні та динамічні закономірності і трансформації сучасних суспільно-географічних процесів, сприяють вирішенню проблем регіонального соціально-економічного розвитку. Про значущу роль суспільно-географічних досліджень та їх ефективність свідчить статистика: більше третини захищених дисертацій в географічних науках припадає саме на спеціальність 11.00.02 – економічна та соціальна географія.

Література

1. Исаченко А.Г. Развитие географических идей / Анатолий Григорьевич Исаченко. – М.: Мысль, 1971. – 416 с.
2. Обсяг державного замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою для ВНЗ сфери управління МОН України // Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/vstupna-kampaniya-2016/obsyag-derzhavnogo-zamovlennya-na-pidgotovku-faxivcziv-z-vishhoi-osvitoi-dlya-vnz-sferi-upravlinnya-mon-ukrayini.html>
3. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» від 29 квітня 2015 р. № 266 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/ru/cardnpd?doc id=248149695>
4. Стандарт вищої освіти бакалавра Наук про Землю (проект) // Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/reforma-osviti/naukovo-metodichna-rada-ministerstva/proekti-standartiv-vishhoi-osviti.html>

ЕКОГЕОСОФІЯ – ГЕОСОФІЯ АНТРОПОГЕНІЗОВАНОГО ЛАНДШАФТУ

Ю.О. Кисельов

*докт. геогр. наук, проф., зав. кафедри геодезії, картографії та кадастру
Уманського національного університету садівництва*

Вплив господарської діяльності людини на природне середовище, що продовжує тенденцію до зростання, спонукає до вивчення з географічних позицій як матеріальних компонентів, так і духовної сфери найдавніше освоєних фрагментів земної поверхні. Духовна складова модифікованого людською діяльністю геопростору є об'єктом *екологічної геософії*, або *екогеософії*. Предметом екогеософічних досліджень є чинники генези духовної сфери антропогенізованого земного простору (антропогенізованих ландшафтів).

Одна з наймолодших наукових дисциплін – екологічна геософія – спирається на методологічні основи як географії, так і екології; водночас вона наскрізно пронизана філософською думкою. Її методологічну основу становлять закони діалектики, антропогеографічний, хорологічний, ландшафтний, ноосферний, синергетичний, пасіонарний та низка інших наукових підходів, закони й принципи сучасної екології, концепції сталого (підтримуваного, збалансованого) розвитку та ландшафтно-етнічної взаємодії тощо.

Традиційна геософія ХХ ст. (Е. Банзе, А. Піскозуб та ін.) орієнтована на вивчення недавно залучених до Ойкумени фрагментів геопростору та визначення їхнього місця в ньому. До сфери її інтересів входить також диференціація людського простору у світлі концепції ландшафтно-етнічної взаємодії. Екогеософія досліджує, передовсім, найбільш освоєні території, а отже – найбільш антропогенізовані ландшафти. Так само ми переконані, що при цьому не відбувається жодної підміни геоекологією екогеософії, оскільки саме остання акцентує на категорії духу, зокрема – в нашому випадку – на стані духовної складової геопростору.

Ще з античних часів ставалися екологічні катастрофи регіонального та локального масштабів. Зокрема, йдеться про спровоковану діяльністю людини де-

градацію степових ландшафтів Північної Африки, на місці яких утворилася найбільша за площею у світі пустеля Сахара.

Л. Гумільов вважав, що екологічні кризи викликані явищем пасіонарності не меншою мірою, ніж економічними чинниками (способом виробництва, розвитком продуктивних сил тощо). На нашу думку, рівень розвитку продуктивних сил лише визначає масштаби таких криз (як за ступенем антропогенізації окремих ландшафтів та їхніх компонентів, так і за геопросторовим охопленням земної поверхні). Зокрема, за сучасної доби постіндустріального суспільства та прогресуючої глобалізації екологічна криза набула глобального характеру. Перебування західної цивілізації (єврамериканського суперетносу), який є фактично панівним у сьогоdnішньому світі, у стадії інерції пасіонарності зумовлює посилення глобальних антиекологічних тенденцій у природокористуванні, зумовлених сучасним рівнем розвитку продуктивних сил.

З позицій згаданої вище теорії пасіонарності та сформульованої нами концепції ландшафтно-етнічної взаємодії ми вважаємо за доцільне виділити два принципово відмінних способи людського «буття-в-ландшафті». З одного боку, це – природний (гармонійний, екологічний), з іншого – штучний (дисгармонійний, антиекологічний) спосіб. Суть природного способу, притаманного народам світу ще від найдавніших часів, полягає в «засвоєнні» етносом, який населяє певну територію, духу панівного в її межах ландшафту. В такий спосіб формується духовна сфера етносу. Виразними прикладами можуть бути особливості процесів етногенези українців у різних природних зонах, а також в областях висотної поясності.

Зокрема, в зоні мішаних лісів такі етнографічні групи давніх українців, як деревляни та сіверяни, живучи серед густих лісів і непрохідних боліт і контактуючи з предками білорусів – дреговичами й кривичами, утворили сучасні субетноси поліщуків та севрюків. Їм притаманні «вузькопростірність думки», тобто мислення масштабами найближчого оточуючого середовища, почуття безмежності часу, відносно невисокий рівень національної самоідентифікації (через близькість українсько-білоруського кордону), етнічної свідомості та сприйняття загальноукраїнської державницької ідеї. Поліські субетнічні спільноти ніби увібрали в себе риси того природного ландшафту, в якому вони сформувалися.

Частина степової зони показує інший приклад «природної» ландшафтно-етнічної взаємодії. Саме в цьому регіоні формувалося українське козацтво. Степ є ніби ототожненням волі та просторового безмежжя. Звідси, на нашу думку, й походить волелюбність козаків, їхня чітка національна й – особливо – релігійна самоідентифікація, «широкопростірність» їхньої думки. Закономірним є те, що стихія степу оспівана в багатьох поезіях і піснях, у тому числі Т. Шевченком, як неодмінний атрибут українця, козака, який прагне свободи своєму народові. Водночас зв'язки козаків із тюркськими, переважно кочовими, етносами дозволили українцям перейняти в них такі риси, що допомогли їм самим пристосуватися до напівкочового способу життя, не втрачаючи власної національної ідентичності завдяки генетичній, мовній та релігійній неспорідненості українців із тюрками.

Цілком інший характер ландшафтно-етнічної взаємодії властивий територіям зі значним розвитком гірничовидобувного виробництва та найсуттєвішою антропогенізацією довкілля. Виразним прикладом такої антиекологічної й бездуховної взаємодії є ландшафти Донбасу, характеризовані істотними змінами навіть літогенного компоненту. На нашу думку, важливим чинником байдужого й недбалого ставлення до ландшафту (що виражено, зокрема, у примноженні антропогенних форм рельєфу й відсутності практики заповнення гірською породою виробленого підземного простору) стало й те, що після початку промислового етапу розвитку цей регіон став активно заселятися вихідцями практично з усієї Російської імперії й поступово втрачав своє первісне українське етнічне обличчя. Отже, етнічна складова у взаєминах природи та людини в цьому краї в індустріальну добу виражена надзвичайно слабо. На нашу думку, окреслений вище спосіб ландшафтно-людських взаємин у характеризованому регіоні став однією з причин поширення в ньому проросійських і сепаратистських тенденцій.

Старопромисловим районам притаманні найбільші відмінності між геософічними та екогеософічними характеристиками. Сучасне велике місто є територією з докорінно зміненими ландшафтами, в яких не зазнали модифікації лише дочетвертинні гірські породи (а в місцях видобутку корисних копалин порушене навіть їхнє напластування). Тим більшого значення набувають проблеми антропогенізованих ландшафтів великих міських агломерацій, а особливо – мегалополісів (Бостваш, Рур, Токіо – Осака – Нагоя та ін.). З позицій екогеософії, зазначені фрагменти геопростору суттєвою мірою (але не повністю) вилучаються зі сфери ландшафтно-етнічної взаємодії. Крім антропогенізації ландшафту, це зумовлено також мішаним багатонаціональним складом населення багатьох агломерацій і мегалополісів, а також незначною кількістю або навіть відсутністю історичних і культурних пам'яток, чітко пов'язаних із певним етносом. Згаданий вище Бостваш і найбільші міста Американського Приозер'я та Каліфорнії (Детройт, Лос-Анджелес, Сан-Франциско, Чікаго) є яскравими тому прикладами, оскільки США створені не етнічною, а політичною нацією. Натомість, Київ, на нашу думку, зі сфери ландшафтно-етнічної взаємодії не вилучений, оскільки, з одного боку, Софійський і Михайлівський собори, Золоті ворота тощо мають виразний давньоукраїнський етнічний зміст і, з іншого боку, столиця нашої держави не належить до старопромислових регіонів. Зауважимо, що Київ був заснований на полісько-лісостеповому пограниччі; вважаємо, що таке екогеософічне значення він не втратив і дотепер.

Як висновок, зазначимо, що спосіб ландшафтно-етнічної взаємодії – природний або штучний – зумовлений характером поведінки людської спільноти в природному середовищі. Гармонійних взаємин людини з довкіллям можна досягти за умови «буття-в-ландшафті», спрямованого на раціональну організацію ландшафту, а не підпорядкування його компонентів суб'єктивним інтересам і потребам суспільства. На нашу думку, реальність досягнення такого «буття-в-ландшафті» залежить від рівня етнічної свідомості населення.

ЗМІСТ

Сюткін С.І. Сучасна географія і класифікація наук	3
Воровка В.П. Практичне застосування географічних знань, вмінь і навичок у проектуванні об'єктів і територій природно-заповідного фонду	5
Корнус А.О., Корнус О.Г. Географія: від мегабомбезної науки до другорядної шкільної дисципліни?	8
Буц Ю.В., Крайнюк О.В. Впровадження ініціативи прозорості видобувних галузей в Україні у розрізі раціонального використання природних ресурсів	12
Гінзула М.Р. Оцінка екологічного ризику території НПП «Кременецькі гори»	15
Мовчан В.В. Сучасний стан викладання географії в сільській школі: реалії і перспективи	17
Данильченко О.С. Антропогенне навантаження на басейни річок Сумської області та шляхи покращення геоекологічної ситуації в регіоні	18
Кандиба Ю.І., Добровольська Н.В. Місце географії у системі наук про Землю в контексті нового переліку галузей знань і спеціальностей	20
Кисельов Ю.О. Екогеософія – геософія антропогенізованого ландшафту	23

Наукове видання

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Українське географічне товариство
Сумський відділ

Актуальні проблеми сучасної географічної науки та освіти
Збірник матеріалів наукового круглого столу
7 жовтня 2016 р.

Комп'ютерне складання та верстання: А.О. Корнус
Підписано до друку 28.09.2016.
Формат 60x84/16. Гарн. Times New Roman.
Папір офсет. Друк ризогр.
Ум. друк. арк. 1,65. Тираж 50 пр.

Журнал надруковано на обладнанні СумДПУ імені А. С. Макаренка
Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
вул. Роменська, 87, м. Суми, 40002,
СумДПУ імені А. С. Макаренка

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи
серія ДК № 231 від 02.11.2000 р.